

„No co, tak je mi šedesát pět let“ Vztah žen k viditelnému fyzickému stárnutí

“I’m sixty-five. What about it?”

Women's Attitudes towards Visible Physical Aging

Jaroslava Hasmanová Marhánková

ABSTRACT The glorification of youth and increasing importance of the body together with the idealized notion of femininity closely associated with images of young bodies can have serious implications for the experience of aging. Existing theories concerning women's ageing thus often see women's attitudes to their aging body as problematic. This article is based on in-depth interviews with women aged sixty-five and older. Its aim is to outline how they conceptualize their experience of aging and to depict their relationship to the physical manifestations of aging. This study shows that increasing age gives women an opportunity to define their corporeality outside the dominant gender roles. In connection with aging these women have created for themselves new criteria of desirable femininity characterized by a freer attitude toward their bodies.

KEY WORDS aging, body, double standard of aging, femininity, gender norms

V současné západní společnosti se lidské tělo stává skutečně rozpoznatelným sociálním symbolem i mechanismem spoluutvářejícím vlastní identitu (Shilling 1993: 20–21). Tělo již přestává být pasivním objektem, ale stává se prostředkem vyjádření vlastního já. Tato skutečnost vede k pojmání těla jako něčeho, čím může být donekonečna manipulováno, co je možné a často i vhodné přetvářet v souladu s momentálními nároky definujícími žádoucí obraz zdravého či přitažlivého těla. Jak upozorňuje řada autorů (Biggs 2002, Featherstone 1991, Featherstone a Wernick 1995, Turner 1996), stárnoucí tělo je skutečností, která tyto nároky ne zcela splňuje. V úvodu tohoto článku se proto pokusím o nastínění současných pohledů na roli tělesnosti v západní společnosti a místa, které v těchto představách zaujímá tělo stárnoucí.

Při uvažování o významu tělesnosti je vždy nutné mít na paměti, že každé tělo je tělem genderovaným. Normy a očekávání spojené s jednotlivými genderovými rolemi ovlivňují také významy, které jsou fyzickému stárnutí připisovány (například Calasanti a Slevin 2001, Sontag 1978). Ideální představa maskulinity a femininity přitom pracuje především s obrazy, do nichž stárnoucí tělo nejenže nezapadá, ale ve vztahu k nimž ohrožuje i samotnou podstatu, na jejímž podkladě jsou budovány. Nemožnost dostat ideálům, které jsou na jednotlivce v souvislosti s jejich tělesností ve společnosti, která glorifikuje mládí, kladený, je reflektována

například v konceptu masky stárnutí (Featherstone a Hepworth 1991). Důsledky, jež může mít stárnutí pro ženy vlivem genderových očekávání, jsou pak tematizovány v konceptu dvojitého standardu stárnutí (Sontag 1987). Oba tyto koncepty se přitom dívají na stárnutí jako na zkušenost, jejíž viditelné odchýlení se od genderových norem krásy v podobě šedivění vlasů nebo vrásek ženy frustruje a ve svém důsledku vede k odmítání vlastního těla a jeho stigmatizace ze strany ostatních. Cílem této práce je poukázat na nedostatky takového pojetí, které vidím ve značném zjednodušení vztahu žen ke své tělesnosti i samotné podoby genderových norem, k nimž se ženy vztahují a o kterých nemůžeme předpokládat, že budou statické po celý život. Výpovědi mých informantek ukazují, že při studiu stárnutí je nemožné ignorovat tělesnost jako prvek, který nejenže zasahuje do způsobu, jakým je stárnutí prožíváno, ale může se stát také nástrojem, jehož prostřednictvím jednotlivci tuto zkušenost zakoušejí a vztahují se k ní. Zároveň ale také vyvracejí představu žen, které jsou viditelností stárnutí, a tak i odchýlením se od „ideálů“ femininity stigmatizovány. Jejich výpovědi naopak naznačují, že ženy v průběhu stárnutí samy přetvářejí své představy femininity do podoby, která dovoluje uchopovat jejich stárnoucí těla v nových, volnějších měřítkách.

Význam stárnoucího těla v současné západní společnosti

Podle Gillearda a Higse (2000: 62–64) přispěly k nárůstu zájmu o viditelné fyzické stárnutí tři faktory charakteristické pro současnou západní společnost. Prvním z nich byla expanze konzumerismu, která dává vzniknout novým možnostem konstrukce vlastní identity prostřednictvím volby životního stylu. Péče o vlastní zdraví se přitom stala jedním z klíčových prvků života. Zároveň se také vynořují nové technologie a způsoby umožňující „překročit“ limity těla. Medicínské pokroky v oblastech genetiky, plastické chirurgie nebo transplantace lidských orgánů vedou k nabourávání představy toho, co tvoří přirozené tělo a kde jsou jeho hranice. Rostoucí význam stárnoucího těla je tak podle Featherstonea a Wernicka (1995: 3) nutno vnímat v kontextu současného přesvědčení o tom, že stojíme na počátku doby, kdy bude proces stárnutí brzy rozklíčován a také poražen. Spolu s konzumní kulturou, která má tendence idealizovat mládež a oslabovat vliv hodnoty nahromaděné životní zkušenosti, se tedy objevuje nová konceptualizace tělesnosti, která má závažné důsledky i pro vnímání stárnutí (Featherstone a Wernick 1995).

Jak poznamenávají Öberg a Tornstam (1999: 629), „tělo se v pozdní modernitě stalo ústředním bodem lidského sebeobrazu“. Vnější podoba těla se přitom proměnila v symbol skutečného já. Prostřednictvím spotřeby a volby životních stylů se tak otvírá možnost pro vytváření nekonečných možností, jak tato já konstruovat. Důraz na volbu a odpovědnost nad svým osudem tak činí z těla skutečný projekt, na kterém je třeba pracovat, abychom byli tím, čím chceme být (Davis 1997: 2). Turner (1995: 257) dokonce hovoří o tom, že je možné, že žijeme ve společnosti, kde se tělo stává „definitivním zájmem“ a posvátnou záležitostí. V situaci, kdy chybí vnější rámec, ke kterému by se mohla lidská identita odvolávat, se tělo stává prostředkem k udržení kontroly nad svým já v prostředí nespočetných voleb i záznamem vlastní životní zkušenosti. Zároveň je ale nutné si uvědomit, že prostor pro tuto volbu se značně omezuje samotnými principy, se kterými konzumní kultura pracuje. Představa těla jako zdroje potěšení spolu s ideály mládeže a aktivity se snadno dostává do protikladu k lid-

skému stárnutí (Turner 1996: 23). Pojímání těla jako projektu také předpokládá, že jedinci budou na jeho podobě pracovat s cílem dosáhnout správného výsledku. Selhání při této práci je přitom možné brát i jako selhání morální, neboť tělo je bráno jako odraz vnitřního já. Je tedy logické, že i viditelné fyzické příznaky stárnutí jsou vnímány negativně jako připomínka vlastní „porážky“. Idealizovaný obraz mládí, zdraví a krásy zdůrazňovaný konzumní kulturou spolu s vytěšňováním všeho, co je s ním v rozporu, vedou ke stále většímu problematizování fyzických projevů stárnutí, které se stávají nevídanou připomínkou toho, že věčný život tak, jak jej zobrazuje konzumní kultura, je jen iluzí (Featherstone 1991). Vývoj přípravků, které usilují o obnovení mužské potence, „léčba“ menopauzy nebo masová expanze produktů slibujících zastavení nebo alespoň minimalizaci příznaků stárnutí ukazují na přítomnost potřeby odsouvat projevy stárnutí do pozadí. Stárnoucí tělo je tak vnímáno jako něco, čemu je nutné nebo přinejmenším vhodné se vyhnout (Biggs 2002).

Současný důraz na tělesnost a mládí v západní společnosti tvoří ale pouhé pozadí, na jehož základě se utváří subjektivní prožívání vlastního stárnutí. Konkrétní významy, které toto období pro jednotlivce přináší, jsou poté spoluutvářeny mnoha faktory. Jedním z nich je i gender. V následující části bych se chtěla zaměřit na způsoby, jakými gender ovlivňuje obrazy i konkrétní zkušenost stárnutí. Zároveň bych chtěla poukázat na to, že gender se vždy prolíná s dalšími – třídními, etnickými či věkovými – „modalitami diskursivně konstituovaných identit“ (Butler 2003: 18). Pokusím se proto nastínit také způsoby, jakými se věk a stárnutí může promítat do způsobů konstruování genderových představ a identit.

Stárnutí jako genderovaná zkušenost

Pro pochopení genderu a jeho místa v rámci životního cyklu je nutné si uvědomit, že gender je spíše proces než vlastnost. West a Zimmerman (1987) v této souvislosti formulovali koncept „dělání genderu“ (doing gender), který podtrhuje procesualnost genderu a genderové identity, kterou nelze nikdy vnímat jako jednu provždy daný, hotový produkt. West a Zimmerman (1987: 126) vidí gender spíše než jako „vlastnost jednotlivců“ jako „rys sociálních situací“; považují ho za „výsledek a zároveň příčinu nejrůznějších forem sociální organizace a za prostředek legitimizace jednoho z nejzákladnějších rozdílů přítomného uvnitř společnosti“. Upozorňují tak na význam ustavování genderu v rámci konkrétní interakce. Rozdíly mezi muži a ženami nejsou přirozené ani nejsou tvořeny biologickou esencí, ale jsou produktem procesu „dělání genderu“, který je konstruuje a následně používá jako zdroj sloužící k posílení rozdílnosti mezi pohlavími. Koncept „dělání genderu“ umožňuje nový pohled na genderovou identitu. Tím, že gender staví mimo jednotlivce jako něco, co není jeho trvalou vlastností, ale na čem musí neustále pracovat, vyzdvihuje procesualnost a proměnlivost genderu v závislosti na interakcích s ostatními a na měnících se podmínkách a kontextech. Gender tak „není jednoduše aspektem toho, čím člověk je, ale – mnohem zásadněji – je něčím, co člověk *dělá*: co dělá opakovaně, v interakci s jinými“ (West and Zimmerman 1987: 140).

Judith Butler (2003) pak plně zamítá konvenční rozlišení biologického pohlaví a genderu jako na něm vystavěné kulturní konstrukce a ukazuje, že uvažování o pohlaví, které by v jakémkoliv momentě již nebylo kulturní, je nemožné. Podle Butler jsou pohlaví i gender konstruovány tělesným vyjadřováním v podobě gest a činů, které zároveň slouží

ke každodenní legitimizaci souboru významů spojených s genderem. Cílem těchto veřejných opakování je udržení představy binárního rámce genderu. Podle Butler je to cíl, který „není možno připsat subjektu, ale je spíše potřeba chápat ho jako cíl, který subjekt zakládá a konstituuje“ (Butler 2003: 192). Jednoznačně tak odmítá představu stabilního základu genderové identity, který by umožňoval nejen o genderu, ale i o pohlaví uvažovat mimo rámec kulturního kontextu. Gender je podle ní výsledkem normativního označování, jehož přítomnost je legitimizována ritualizovanou a opakovanou performativitou. Gender je tak podle Butler neustále konstruován pomocí opakování, které ve výsledku vedou ke klamu stabilního základu, tedy pohlaví.

Tyto pohledy chápou gender jako dynamický prvek, který nemůže být zjednodušeně vnímán pouze jako naučená sociální role. Zdání přirozeného rozdílu mezi gendery naopak musí být neustále rekonstruováno v závislosti na daných kontextech (Deutsch 2007). Teorie performativity Judith Butler stejně tak jako koncept „dělání genderu“ staví na představě neustálého vyjednávání genderové identity. Toto vyjednávání přitom probíhá po celý život. Není proto možné uvažovat o genderu jako o stabilní vlastnosti získané v rámci procesu socializace, ale jako o celoživotním „projektu“, který je budován ve vzájemné interakci s dalšími systémy očekávání, kde věk hraje více než významnou roli.

Gender ale nepředstavuje pouze způsob konstituování odlišností, ale také systém organizování nerovností založených právě na těchto konstruovaných odlišnostech opírajících se o představu rozdílných mužských a ženských charakteristik (Ridgeway a Correll 2004). Různá očekávání a normy vztahující se k genderovým rolím předurčují nabízené možnosti a nároky, které se na jednotlivce v určitých fázích života kladou a které následně ovlivňují jeho životní biografii. U žen a mužů tak lze například pozorovat jak odlišné načasování vstupu do důchodu, tak i různé významy, které se této významné tranzici spojené se stárnutím přiřazují. Onu odlišnost lze přitom připisovat právě předpokladům vztahujícím se k významu práce pro jednotlivé genderové role (Moen 1996). Tyto předpoklady se navíc promítají i do výše zdrojů, kterými mohou muži a ženy ve stáří disponovat. Příjem, od kterého se ve stáří odvíjí výše penze, odráží řadu zkušeností, které jsou genderované. Genderové rozdíly jsou ale ve spojení se stárnutím patrné i v jiných oblastech. Ženy například v důsledku genderové dělby práce v domácnosti, rozdílných vzorců pracovní kariéry a tlaku očekávání vztahujících se k jejich genderové roli častěji přebírají roli primárního pečovatele (Calasanti a Slevin 2001: 146). Tato skutečnost nabývá na důležitosti i s přibývajícím věkem, kdy se často objevuje nutnost zajistit péči pro vlastní i partnerovy stárnoucí rodiče. Ženy se dále v průměru dožívají sice více let než muži, ale jsou provázány vyšší nemocností, častěji navštěvují lékaře a užívají léky (Moen 1996: 179). Na druhou stranu ale starší ženy v porovnání s muži operují lepšími sociálními sítěmi, jsou schopnější navazovat a udržovat intimní přátelství a disponují tak ve stáří lepšími zdroji sociální interakce i pomoci (Lee 1998: 153).

Gender se promítá i do významů, které jsou zkušenosti stárnutí a fyzickým změnám s ním spojeným přiřazovány. Genderová socializace, která zdůrazňuje péči o vzhled jako „přirozenou“ a žádoucí femininní vlastnost, spolu s idealizovanou představou ženského těla, jež je manifestována v rámci konzumní kultury, vedou k různé míře důležitosti připisované vnějším projevům stárnutí u mužů a žen. Gender ale v tomto ohledu nepůsobí pouze na úrovni subjektivního vztahu k vlastnímu tělu. Genderově specifická očekávání se promí-
 38

tají také do přístupu, který lidé zaujímají vůči tělesnosti ostatních. Jak poznamenává Sontag (1978), muži a ženy nestárnou podle stejných měřítek. Její koncept „dvojitého standardu stárnutí“ přitom vychází z představy existence různých kvalit, za které jsou muži a ženy oceňováni. Zatímco muži jsou ceněni primárně za své jednání, výkony a úspěchy, u žen se podle Sontag cení především vzhled. Sontag z tohoto tvrzení usuzuje, že ženy budou prožívat stárnutí obtížněji, neboť je v protikladu k ideálům, které samy internalizovaly. Důraz na atraktivitu spojenou s mládím, který je podle ní jedním ze základních atributů femininity v západní společnosti, se obtížně slučuje s představou stárnoucí ženy a vede k tomu, že stáří může v tomto geografickém prostoru působit pro ženu jako stigma. Představa dvojitého standardu stárnutí je dodnes živou koncepcí, která ukazuje na nutnost uvažovat o stárnutí jako o zkušenosti, která je genderovaná. Soustřeďuje v sobě ale také předpoklady, které zužují pohled na stárnutí jako na období, které je a priori problematické především pro ženy a jehož problematičnost je soustředěna především do oblasti viditelných fyzických změn spojených se stárnutím organismu. K oběma těmto předpokladům se vrátím ve své práci ještě později, neboť se domnívám, že jejich přítomnost v diskurzu spojeném se stárnutím u žen významně ovlivňuje obecnou představu o tom, co stárnutí pro ženy znamená. V tuto chvíli mi ale dvojitý standard stárnutí poslouží především jako výchozí bod uvažování o tom, do jaké míry existence specifických genderových modelů femininity a maskulinity determinuje naši zkušenost stárnutí.

Vzájemný vztah mezi genderem a stárnutím se však nepromítá jen do odlišných očekávání a norem, které se na muže a ženy v souvislosti s jejich věkem kladou a které ústí do rozdílných životních biografii a tranzic a ve svém důsledku tak i do odlišného prožívání přítomnosti stárnutí. Stárnutí vstupuje i do samotných mechanismů vyjednávání a utváření genderové identity. Jak jsem již ukázala výše, genderová identita nepředstavuje stabilní vlastnost. Některé prvky nebo role s ní spojené mohou v určitých životních etapách nabývat různé důležitosti nebo se jejich význam může ztrácet úplně. Aspekty, jako je například reprodukční role nebo konstruování vlastní genderové identity prostřednictvím místa na trhu práce, ve stáří procházejí výraznými proměnami nebo absentují úplně. Na druhou stranu se ale objevují nové role a očekávání, na jejichž podkladě je genderová identita utvářena. Mezi ně můžeme řadit především prarodičovství. I v rozhovorech s mými informantkami figurovala péče o vnoučata jako jeden z důležitých momentů vyprávění. O prarodičovství můžeme dokonce uvažovat jako o roli, která díky svému úzkému spojení s rolí pečovatelskou a reprodukční může u žen fungovat jako prostředek vytváření kontinuity mezi genderovou rolí v reprodukčním věku a ve stáří.¹ Jak ale poznamenávají Ginn a Arber (1995: 13), „nemůžeme předpokládat, že genderové vztahy zůstávají statické po celý životní cyklus, protože životní přechody, normy založené na věku a fyzické změny ovlivňují způsob, jakým jsou genderové role konstruovány a jak je genderová identita prožívána“. Stárnutí tak může vytvářet prostor, kde se genderová identita může oproti jiným etapám života pohybovat v odlišných rámcích. Calasanti a Slevin (2001: 24–26) v této souvislosti upozorňují na to, že stárnutí může mít sice odlišné implikace pro muže a ženy, jak naznačuje Sontag, ve svém důsledku ale vede k podobné nutnosti rekon-

¹ Za upozornění na relevanci prarodičovství jako možné zkušenosti, která podporuje kontinuitu mezi genderovými rolami, a může tak fungovat jako významný prvek, na jehož podkladě se genderová identita ve stáří konstruuje, děkuji recenzentovi/ce *Sociálních studií*.

ceptualizace představy maskulinity a femininity. Zatímco ideální představa femininity je podle nich konstruována prostřednictvím vzhledu, maskulinita se konstruuje prostřednictvím aktivity a nezávislosti. Oba způsoby konstruování genderové identity přitom ve stáří znamenají vzdalování se od dominantního ideálu, který se v případě femininity odvolává na standardy mládí a krásy, zatímco v případě maskulinity k fyzické síle. Stárnutí s sebou v obou případech nese změny, které tento způsob konstruování narušují nebo úplně znemožňují. Podobně i Hearn (1995) poukazuje na to, že stárnutí může pro mnohé muže znamenat nepřijemnou zkušenost, neboť u nich zdůrazňuje rysy, které jsou vnímány jako femininní. Slabost, pasivita nebo závislost, které mohou stáří doprovázet, je vzdalují od maskulinních ideálů směrem k rolím, vůči kterým se po celý život snažili vymezit. Hearn ale na druhou stranu upozorňuje, že tento proces nelze vnímat jednoznačně jako negativní zkušenost. Stárnutí podle něj může poskytnout také prostor, jak vyjednávat svou identitu mimo rámec dominantní heterosexuální představy maskulinity, která může být pro některé jedince až příliš svazující.

Výše uvedené pohledy na utváření genderové identity ve stáří tak naznačují, že stárnutí je nutné vnímat také jako období, které přináší potřebu redefinování koncepce femininity a maskulinity, jejichž ideální dominantní obraz s představou stáří nepočítá. Na druhou stranu ale například Grenier a Hanley (2007) poukazují na existenci nových normativních obrazů femininity spojených se stárnutím. Ve svém výzkumu ukazují představu „staré křehké babičky“ jako sociální konstrukt, který je hluboce zakotven v institucionálním prostředí péče o stárnoucí lidi a jenž významně ovlivňuje očekávání, která jsou na stárnoucí ženy kladena. Objevují se tak nové obrazy femininity utvářené na pozadí představ o stárnoucím ženském těle, které, i když na první pohled mohou působit neškodně a spíše komicky, ve skutečnosti vytváří významný model femininity charakterizovaný vlídností, pasivitou, slabostí a bezmocností, který se v rámci institucionální péče stává normativní koncepcí toho, jak by stará žena měla vypadat a chovat se.

Stárnoucí tělo v kontextu genderových norem

Fyzické stárnutí bývá u žen obecně vnímáno jako zkušenost, která vyvolává negativní konotace. Za ztělesnění tohoto pohledu můžeme pokládat například již zmíněný koncept dvojitého standardu stárnutí. Jak jsem uvedla, Sontag (1978) popisuje stárnutí u žen jako období, které je díky odlišným genderovým normám pro ženu frustrující. V centru této představy přitom stojí právě viditelné fyzické změny, které jsou se stárnutím organismu spojené a jejichž odlišné hodnocení v závislosti na genderu Sontag považuje za klíč k odlišným významům spojeným se stárnutím u mužů a žen. Jak upozorňuje Krekula (2007: 163), tato úvaha stojí na dvou předpokladech, které ale pracují se značně zjednodušeným obrazem vnímání stárnutí i přístupu ke svému vzhledu u žen. Dvojí standard stárnutí v první řadě předpokládá, že ženy se po celý svůj život vztahují ke stejnému ideálu mládí a že je to tedy samotná absence mladistvého vzhledu, která ženy stigmatizuje.² Dvojí standard stárnutí tedy nestaví pouze na

² V tomto momentě přitom nechci nikterak usilovat o zpochybnění existence dominantních normativních společenských ideálů femininity, které skutečně mohou pracovat s obrazy ženskosti, jež představu stárnoucího těla vylučují.

představě, že tyto ideály ve společnosti existují, ale opírá se rovněž o předpoklad, že ženy je bezesbytku přijímají a uchovávají si je po celý svůj život beze změny a že samotná nemožnost těmto ideálům dostat působí pro ženy jako stigma.³ Druhým předpokladem, se kterým dvojitý standard stárnutí pracuje, je představa fyzického stárnutí jako zkušenosti, jejíž jádro leží především ve viditelných tělesných změnách. Sontag se ve svém popisu stárnutí soustřeďuje pouze na vnější dimenzi a na estetické normy spojené s ženským tělem. Úplně se tak vytrácí skutečnost, že stárnutí je mnohem komplexnější tělesná zkušenost, kterou nelze omezit pouze na viditelné projevy. Fyzické změny spojené se stárnutím organismu, jako je pokles aktivity, ubývání sil či větší riziko některých onemocnění, mohou představovat aspekty, které významně ovlivňují subjektivní prožívání stárnutí, a nelze je proto při našem uvažování o stárnutí ignorovat.

Předpoklady obsažené v konceptu dvojitého standardu stárnutí navíc zpochybňují i některé empirické studie. Logan a kol. (1992) například ve svém výzkumu vyvracejí předpoklad, že ženy pocítují stárnutí dříve než muži a jsou jím také více znepokojeny. Subjektivní zdravotní stav se ukázal jako mnohem spolehlivější indikátor toho, zdali se jednotlivec sám označí za starého/ou, než tomu bylo v případech genderu. Logan a kol. (1992: 465) tak na základě svých zjištění konstatují, že dvojitý standard stárnutí se projevuje spíše v populárních médiích než v konkrétní rozdílné sebeidentifikaci mužů a žen s určitou věkovou kategorií. Podobně i Öberg a Tornstam (1999) vyvrací představu stárnutí jako zkušenosti, která negativně ovlivňuje postoj žen k vlastnímu tělu. Ve svém výzkumu naopak ukazují, že starší ženy jsou se svým vzhledem obecně více spokojené než ženy mladší. Ačkoliv ženy ve všech věkových kategoriích v porovnání s muži vykazovaly menší spokojenost s tím, jak vypadají, ve vyšším věku se tento rozdíl stíral. V kategorii sedmdesát až osmdesát pět let pak osmdesát procent mužů i žen vypovědělo, že jsou se svým tělem spokojeni. U mladších kategorií žen byl přítom tento podíl o více jak patnáct procent menší.

Jakkoliv se nám může zdát problematická představa žen, které bezesbytku internalizovaly ideály mládí, je obtížné vyvracet tvrzení, že současná západní společnost mládí idealizuje a že tato idealizace může mít závažné implikace pro formování zkušenosti stárnutí. Řada autorů přitom poukazuje na zásadní důsledky, které může mít nesoulad mezi důrazem na mládí a skutečnou schopností jednotlivců tomuto ideálu dostat. Dnes nejcitovanějším konceptem, který se pokouší tento aspekt postihnout, je teorie „masky stárnutí“ Featherstona a Hepwortha (1991). Dominantním motivem se přitom stává rozpor mezi vlastním sebevyjádřením a stárnoucím tělem. Vnější projevy stárnutí se stávají maskou, kterou nelze sejmout a která zároveň zakrývá pocit identity, který je s nimi v nesouladu (Biggs 1997). Fyzické procesy spojené se stárnutím manifestované na vnějším vzhledu se tak dostávají do příkrého kontrastu s vlastním pocitem já, které zůstává mladé. Stárnoucí tělo se prakticky stává klecí, ve které je uvězněna identita, která se se stářím neidentifikuje. Osvobodit tuto identitu přitom znamená aplikovat takové techniky, které nesoulad mezi vnitřním pocitem mládí a jeho

³ Například Biggs (2002: 172) v této souvislosti upozorňuje na neviditelnost starších žen v televizi nebo ve filmech. Pokud se ženy na plátně objevují, zřídka je to v rolích, kde by byly zobrazovány jako samostatné nebo sexuálně atraktivní, oproti mužům, kteří jsou navíc, často i v pokročilém věku, zobrazováni spíše s partnerkami mladšími než se ženami stejného věku.

fyzickou „nepřítomností“ překonají. Není tedy divu, že autoři pracující s tímto konceptem se soustředí především na možnosti manipulace s tělesností a jejího přetváření pomocí biotechnologií do podoby, která by byla lépe schopna reflektovat skutečné pocity jejich nositelů (Estes a kol. 2003).

Existenci dichotomie mezi představou vlastního já a jeho fyzickou manifestací potvrzují i některé konkrétní studie zkušenosti stárnutí. Clarke (2001) při svém výzkumu způsobů, jakými se starší ženy vztahují ke stárnutí, potvrzuje premisy obsažené v konceptu masky stárnutí. Její informantky často odkazovaly ke svým tělům jako ke schránkám, k obalům nebo dokonce jako k vězením, které nejsou schopné odrážet jejich skutečné vnitřní já. Tyto ženy přijaly devaluaci stáří a samy se od něj pokoušely distancovat prostřednictvím zdůrazňování rozporu mezi tím, kým se skutečně cítí být, a tím, jak vypadají. Otázkou ale zůstává, nakolik je toto odmítání vlastního stárnoucího těla skutečně důsledkem odmítnutí identifikace se s vlastní tělesností a nakolik se do něj promítá snaha distancovat se od stárnutí jako kategorie, která v současné západní společnosti nese především negativní konotace. Calasanti a Slevin (2001: 184–7) tak upozorňují také na to, že masku stárnutí lze rovněž vnímat jako způsob, jak se vyhnout ageistickým předsudkům. Tím, že jednotlivci zdůrazňují své mladé já, se de facto distancují od stárnutí včetně všech negativních významů, které může být tomuto období připisováno. Masku stárnutí tak touto optikou může být vnímána ne jako výraz odmítnutí vlastního stárnoucího těla, ale jako výraz odmítnutí současného obsahu kategorie stáří jako celku.

Teorie masky stárnutí představuje v současné době vlivný koncept, který se pokouší o zachycení prožitku stárnutí v kontextu nového redefinování vztahu k tělesnosti. Jak se ale pokusím ukázat i v této práci, jeho automatická aplikace naráží na značná omezení. Je nutné si uvědomit, že teoretické koncepce zabývající se rolí tělesnosti ve stáří a jejím vztahem k vlastní identitě v rámci konzumní kultury vycházejí většinou z prostředí s odlišným historickým i společenským vývojem. Jejich přenesení do reality například postkomunistických zemí tak může narážet na omezení daná právě odlišnou společenskou situací. Většina studií pokoušejících se o aplikaci těchto teoretických východisek v rámci konkrétních výzkumů se navíc soustřeďuje povětšinou na skupiny žen středního věku (například Ballard a kol. 2005, Banister 1999). Tyto práce zachycují ženy většinou v období, kdy se u nich teprve začínají objevovat první příznaky fyzického stárnutí. Jejich zkušenost tak může vykazovat řadu odlišných rysů v porovnání se zkušeností věkově více vzdálených žen, se kterými jsem hovořila já. Je tedy otázkou, nakolik jsme schopni tyto teorie a koncepty uplatnit i při výzkumu „starších“ žen, které v některých případech až do svého důchodového věku žily v realitě komunistického režimu.

Cílem této práce je proto nastínit způsoby, jakými se ženy, se kterými jsem hovořila, vztahovaly k fyzickým příznakům stárnutí a jakou váhu jim připisovaly, a souvztažit empirické výsledky s výše představenými teoretickými koncepty. Domnívám se, že je na místě se ptát, do jaké míry je skutečně relevantní pracovat s koncepty, jako je dvojí standard stárnutí nebo maska stárnutí, které viditelné fyzické změny ve stáří a priori problematizují jako něco, co je v přímém rozporu s vlastním niterným prožíváním, jež se odvolává na normu mládí. Pokusím se přitom ukázat, že vztah mezi genderovými normami a vlastní konceptualizací ideálů femininity představuje komplexnější proces, při němž fyzické změny spojené se stár-

nutím mohou hrát mnohem ambivalentnější roli než naznačují koncepty dvojitého standardu stárnutí nebo masky stárnutí.

Metodologie

Data prezentovaná v této práci byla získána během širšího výzkumu zaměřujícího se na vztah mezi genderem a stárnutím. Během dubna až září 2006 jsem hovořila celkem se sedmi ženami ve věku šedesát pět až sedmdesát devět let. Rozhovory vždy trvaly nejméně hodinu, častěji ale déle, a některé byly prováděny opakovaně. Se souhlasem informantek byly rozhovory nahrávány, doslovně přepisovány a následně analyzovány podle klíčových témat. Domnívám se, že i přes relativně malý vzorek se mi podařilo oslovit heterogenní soubor žen, jejichž zkušenost vycházela z různých sociálních pozic a ve výsledku přispěla k diverzitě jednotlivých pohledů na stáří i vlastních subjektivních životních osudů. Ženy, se kterými jsem hovořila, se lišily stupněm dosaženého vzdělání, třídou i místem svého bydliště.

Hlavní důraz jsem při vedení rozhovorů kladla na spontánní dialog mezi mnou a mou informantkou. Podoba rozhovorů se pohybovala od semi-strukturovaných až po biografické, v závislosti na otevřenosti jednotlivých žen a stylu dialogu, jež preferovaly. Před samotným dotazováním jsem na základě prostudované literatury vytvořila seznam obecných témat a podtémat a také možných otázek, které lze v souvislosti s nimi položit. Na základě pilotního rozhovoru provedeného v dubnu 2006 jsem poté tento seznam upravila o nově se objevující relevantní témata. Tento seznam ale sloužil pouze jako velmi obecné vodítko. Hlavní důraz jsem kladla především na možnost žen vnášet do rozhovoru svou vlastní zkušenost a témata. Samotný rozhovor začínal velmi obecnou otázkou vztahující se k tomu, co pro ně osobně stáří znamená nebo jak by zkušenost stáří popsaly někomu tak starému, jako jsem já. Snažila jsem se, aby tato obecná otázka dala ženám dostatek prostoru popsat svoji zkušenost prostřednictvím toho, co je pro ně osobně relevantní. Slovy Anderson a Jack (1999: 24) měla má úvodní otázka obsahovat sdělení „že v této situaci je to jejich interpretace vlastní zkušenosti, co vede rozhovor“.

Na začátku výzkumu jsem vycházela z velmi obecných okruhů reflektovaných odbornou literaturou. Teprve na základě prvních rozhovorů jsem stanovila klíčová témata, která se v rozhovorech s pravidelností objevovala a jež se poté stala kostrou samotné analýzy. Téma fyzického stárnutí přitom tvořilo jeden z nejvýraznějších motivů rozhovorů, který akcentovaly všechny ženy.

Vztah žen k fyzickému stárnutí

V západní společnosti je se stářím asociována řada tělesných změn, prostřednictvím nichž dostává stáří vizuální podobu. Fyzické stárnutí tak často bývá popisováno na základě několika charakteristik, jako je šedivění vlasů nebo tvorba vrásek. Všechny mé informantky si byly vědomy významu těchto změn, a pokud jsme dospěly k otázkám týkajícím se fyzického stárnutí, samy je spontánně uváděly. Tyto znaky s sebou v jejich výpovědích nesly také automatické zařazení do skupiny „starých“, a to nezávisle na chronologickém věku. Vznikaly tak paradoxní situace, jako když jedna z mých informantek žijící na vesnici byla označena

jako „bába“ jen díky svým šedivým vlasům, a to bez ohledu na skutečnost, že se tak sama necítila a ani její chronologický věk takovému označení neodpovídal. Podobně i další z mých informantek zešedivěla již v pětadvaceti letech a její „evidentní“ mládí se tak dostávalo do konfliktu s rysy, které mu viditelně odporovaly. Tyto události naznačují, že uvedené znaky získávají svůj význam bez ohledu na skutečné biologické stárnutí a ve svých důsledcích nabývají objektivní povahy. Fyzické znaky představovaly kritérium samy o sobě a mohly sloužit jako mechanismus definování stáří bez ohledu na reálnou zkušenost žen. Jejich pouhá přítomnost tak byla v mnoha ohledech dostačující pro to, aby byly ženy na základě svého vzhledu klasifikovány jako staré.

I přesto, že si ženy byly vědomy relevance, kterou okolí viditelným fyzickým změnám spojeným se stárnutím připisuje, samy o těchto projevech stárnutí při rozhovorech hovořily jen zřídka. Jako téma bylo prožívání těchto změn do rozhovorů vneseno vždy jen mnou. Pokud ženy spontánně o své tělesnosti hovořily, bylo to vždy v souvislosti s fyzickými obtížemi, které se u nich s věkem objevovaly a prostřednictvím nichž své stárnutí také samy konceptualizovaly. Ženy toto téma obvykle otevřely hned při první otázce, která většinou směřovala k obecné formulaci toho, co si představují pod pojmem stáří. Pokud se ženy odvolávaly na vlastní zkušenost, následovala obvykle otázka týkající se toho, kdy samy pocitily, že stárnou. Jejich výpovědi ukázaly, že i přes své dominantní postavení ve společnosti představoval chronologický věk zanedbatelnou proměnnou ve chvílích, kdy ženy hovořily o své vlastní subjektivní definici stáří. Žádná z žen neuvedla překročení určitého věku jako důležitý mezník vlastního uchopování stáří. Podobně se ženy nezmiňovaly ani o viditelných fyzických změnách spojených se stárnutím, které často, jak se samy zmiňovaly, vedly k tomu, že je ostatní za staré považovali. Všechny ženy naopak vztahovaly vlastní pocity stárnutí k nějaké pro ně významné události, která zasahovala do jejich běžného života. Ukazuje to například úryvek z rozhovoru s paní Stelou⁴:

Autorka: Kdy jste si poprvé začala připadat, že stárnete?

Stela (65): Já nevím, asi v momentě, kdy jsem přestala vidět a musela jsem začít nosit brýle.

Nebo výpověď paní Zuzany (69):

Pocit stárnutí jsem měla, ještě když jsem byla v zaměstnání. Tam na nás vyžadovali dost těžkou práci, kolikrát jsem ji potom ani nezvládala. Když už jsem přicházela do let, už mi to šlo hůř, no.

Pocit stárnutí a s ním také – nepřímo – vlastní zařazení do skupiny „starších“ se objevovaly prostřednictvím vytržení z běžné každodennosti. Stárnutí znamenalo změnu dotýkající se oblasti obyčejných činností. Změnu, která byla významná právě v tom, že oddělovala období původní rutiny od současnosti, jež na informantky kladla nové nároky. Tento kontrast sloužil jako prostředek k vyjádření nového druhu zkušenosti. Všechny ženy v tomto směru používaly podobný způsob uchopování stáří, který se odvolával na konkrétní zkušenost nemoci nebo jiných fyzických obtíží. Stáří tak bylo téměř neviditelné, pokud nedostalo

⁴ Pro účely výzkumu byla všechna jména anonymizována. V textu mé informantky vystupují pod pseudonymy.

podobu konkrétních zdravotních problémů, které se tak staly jak prostředkem zhmotnění stáří, tak zároveň jeho definováním, jak například vyjadřuje následující citace:

Takhle, já jsem si nikdy moc nepřipouštěla (stárnutí), mě když se někdo zeptal „kolik je ti let“, tak jsem si musela říct, kolikátý je rok a kdy jsem se narodila, takže tohle jsem si nepřipouštěla... a teď poslední dobou, loni se mi začalo trochu jako ty zdravotní problémy horšit, takže od toho loňska jsem taková... prostě vidím, že už teď nezvládám, co jsem dřív zvládala, že prostě špatný. Dřív jsem si řadu věcí udělala sama a teď vidím, že to prostě nestíhám nebo že už nemám tolik energie, abych zvládla udělat tohleto naráz a že to různě odkládám a tak, takže to až potom člověk nějak pociťuje s tím, že už prostě to není takový, jako to bejvalo, a přijde to tak nějak naráz. Pořád to bylo fajn, pořád to bylo dobrý a jak říkám loni najednou vochrmla levá ruka, nemohla jsem se prostě strefit vzít hrneček, neudržela jsem to, nic, tak to mě hrozně vyděsilo, tak jsem šla na různý vyšetření a nakonec se přišlo, že je to od páteře, ale už i ty karpální tunely... a prostě od té doby už nejsem... nemám takovou pohyblivost rukou a nejsem si už tak jistá a prostě nezvládám. (*Barbara 65*)

Přicházející zdravotní obtíže se ve všech rozhovorech ukázaly jako jeden z klíčových momentů objevující se ve chvíli, kdy ženy hovořily o svém subjektivním pocitu stárnutí. Naopak téma viditelných změn spojených se stárnutím, které mohou být, alespoň pro okolí, ve většině případů mnohem snadněji identifikovatelným indikátorem stárnutí, ženy samy nikdy neuváděly, pokud jsem se ho sama při rozhovorech nedotkla. Ačkoliv se lze ve většině prací věnujících se fyzickému stárnutí setkat s předpokladem, že tyto příznaky budou právě díky jejich úzké vazbě na představu stáří vyvolávat u jednotlivců negativní pocity, mé informantky k nim zastávaly méně vyhraněný postoj. Tyto ženy sice vnímaly přítomnost vnějších fyzických změn, ale netematizovaly je jako problém, jak je také vidět na následujícím výroku jedné z mých informantek:

Mám šedivý vlasy. To zjistím, protože mi to tady na stranách odrůstá, ale to neřeším, protože si to každých šest neděl musím odbarvit, takže vlasy vůbec ne a vrásky, těch zas až tolik na svůj věk nemám, protože jak jsem tlustá, tak mám tu kůži takovou vypnutou, takže kolem očí mám nějakou, ale to neřeším. Za prvé, když si sundám brýle v koupelně, tak to nevidím, a že bych teda stála před zrcadlem, tak to vůbec ne, protože od té doby, co mám brýle, tak nemám ani řasenku, protože když si je sundám, tak si ty řasy nenamažu. Já jako tohle vůbec ne.

Fyzické příznaky spojené se stárnutím byly vnímány spíše jako logický doprovod stáří, který sice ženy nevívaly, zároveň však pro ně neznamenal dramatický zásah do každodennosti. Ženy, se kterými jsem hovořila, nepociťovaly rozpor mezi pocitem vlastní identity a její vnější fyzickou manifestací, jak ho naznačují Featherstone a Hepworth (1991). Naopak vnímaly příznaky stárnutí jako přirozený a logický důsledek svého věku. Paní Stela (65) například popisovala zkušenost se ztrátou zubů následujícím způsobem:

Třeba jsem přišla o zuby. V takovém momentě si člověk řekne: no co, tak je mi šedesát pět, tak nemám zuby, ale abych se nad tím nějak trápila nebo netrápila, tak to ne.

Domnívám se, že v případě mých informantek lze hovořit i o opačném trendu, než jaký popisují současné dominantní přístupy k fyzickému stárnutí. Postoj mých informantek k viditelným změnám spojeným se stárnutím spíše ukazuje na ambivalentní povahu vztahu k procesu stárnutí, který nelze interpretovat pouze prostřednictvím negativních implikací.

Jak ukazuje například výzkum Bernard a Davies (2000), u žen se často s představou vlastního stárnutí pojí pocity obavy ze změn, jako je ztráta vlasů nebo přibývání vrásek či strach ze ztráty atraktivity. Na druhou stranu ale při výčtu rysů, na které se ve stáří těší, uvádějí i možnost být sama sebou – nosit co chci, moci přibrat na váze nebo nemuset se starat o to, co si o nich ostatní myslí. Tato zjištění tak ukazují i na potenciál stárnutí vytvořit určitý druh svobody, který dovoluje ženám vymanit se z očekávání, která na ně byla v minulosti kladena. Někteří autoři (například Gilleard a Higgs 2000, Silver 2003) jdou v tomto kontextu ještě dále. Skutečnost, že ve stáří dochází ke ztrátě některých klíčových bodů, na jejichž podkladech byla donedávna genderová identita budována, vede k představám věku jako prostředku stírání rozdílů mezi jednotlivci, a to i na úrovni mužské a ženské genderové role. V porovnání s obdobím produktivního a „mladšího“ věku se stávají méně viditelné třídní rozdíly, neboť výše penze zajišťuje podobný trvalý příjem a podobně slábne i význam genderu jako jednoho z klíčových rozlišovacích kritérií (Gilleard a Higgs 2000: 41). Ztráta socioekonomického statusu a moci spojená, především u mužů, s odchodem do důchodu ustavuje prostředí stírající vliv genderových očekávání, a dochází tak k vytvoření podmínek, které umožňují konstruovat vlastní (nejen) genderovou identitu mimo rámec tradičních norem. Podle Silver (2003) se ve stáří vytváří prostředí, kde se genderová očekávání oslabují, a vzniká tak prostor pro konstruování vlastní identity na jiných podkladech. Zvláště během tzv. třetího a čtvrtého věku mizí význam sexuality a práce jako klíčových prvků vlastního sebepojímání a genderová kategorizace se stává méně podstatnou tvář v tvář přibývajícimu věku. Dochází tak i k rekonceptualizaci genderových vztahů. Silver (2003: 389) hovoří o tom, že „analýza třetího a čtvrtého věku je výzvou, protože poskytuje prostor ke zkoumání toho, co se stane s vlastní identitou ve chvíli, kdy binární uvažování a genderová kategorizace ztratí svou organizační moc“. Vytváří se tak situace, kde se významnějším prvkem identity stává vědomí příslušnosti k marginalizované skupině „starých“, které vede k nahrazení binární opozice mezi mužskou a ženskou genderovou rolí uvažováním o podobné opozici založené na věku.

Pojímání stárnutí jako procesu, během něž dochází ke stírání genderové polarity vedoucímu až k situaci androgynie, se zdá snad příliš radikální. Na druhou stranu ale poskytuje rovněž rámec pro možné uvažování o vyjednávání genderové identity ve stáří poukazem na nutnost pojmání genderu jako kategorie, která se v průběhu životního cyklu neustále vyvíjí, podobně jako se redefinují normy a očekávání, která jsou na jeho nositele v průběhu života kladena. Faicloth (2003: 8) v této souvislosti uvádí, že „věk poskytuje formu ‚svobodného diskurzu‘, kde mají ženy více prostoru pro vlastní tělesné vyjádření“. Přibývajícím věkem tak dává ženám možnost definovat vlastní tělesnost mimo úzký rámec dominantních ideálů. Podle Faiclotha mohou starší ženy používat předpoklady a předsudky, které jsou na ně v souvislosti s jejich věkem kladeny, jako zdroj pro konstruování svobodnějšího vyjádření vlastní tělesnosti. Tuto představu potvrzují i některé empirické studie. Například Tunaley a kol. (1999) ve své práci zaměřující se na postoj starších žen ke své váze a její kontrole ukazují, že ačkoliv se i starší ženy vztahují k ideálu atraktivity spojenému se štíhlou postavou, jejich reálné úsilí mu dostat pracuje s mnohem kontradiktornějšími významy. Podle uvedeného výzkumu ženy usilovaly o to být štíhlejší a samy poukazovaly na to, že by svou váhu měly kontrolovat, zároveň ale také používaly svůj věk jako prostředek, který je od praktického usilování o dosažení „ideálu ženské krásy“ oprošťoval. Tyto ženy namísto nutnosti plnit očekávání

ostatních zdůrazňovaly spíše nutnost užívat si svého života, dokud k tomu mají příležitost. K tomuto užívání si patřila i neochota omezovat se v jídle kvůli kontrole své váhy tak, jak to dělaly po většinu svého života. Jejich věk jim tak umožňoval odstup od norem, které na svou tělesnost v minulosti kladly, a zároveň jim dovolil více akceptovat svou tělesnost bez ohledu na to, do jaké míry byla v souladu s dominantními ideály. Díky tomu, že dominantní ideál femininity pracuje s představou mládí a krásy, se starší ženy dostávají do situace, která jim dovoluje odstup od genderových očekávání, ke kterým se v minulosti často samy vztahovaly. Tuto skutečnost potvrzuje i úryvek z rozhovoru s paní Janou (75), ve kterém popisuje své přehodnocení vztahu k vlastnímu vzhledu ve stáří:

Autorka: A citila jste se někdy nespokojená s tím, jak vypadáte, třeba za mlada?

Jana (75): To víte, že jo, to víte, že jo. Byla jsem boubelatá. To jsem hubla do svezích čtyřiceti nebo pětáctičiceti, že jsem byla taková plnější. Jako většinou český ženy bývají plnější. To byla dieta, ale nějak, aby to nebylo ekonomicky nákladný. Jako spíš, že jsem nejedla nebo takovou tu vaječnou dietu. Jsem bývalá zdravotní sestra, tak jsem zkoušela kdovíco. To víte, že jsem se sebou byla nespokojená, ale teď jsem tak vyrovnaná se svým osudem a životem, takže jsem vysloveně zaměřená syni, vnuci, tečka.

Autorka. Takže vlastně nepocítíte žádné problémy s tím, jak dnes vypadáte?

Jana (75): Ne. Já jsem s tím vyrovnaná.

Představa stárnutí jako zkušenosti, která umožňuje vytvořit určitý druh svobody dovolující ženám vymanit se z genderových očekávání, která na ně byla v minulosti v souvislosti s jejich vzhledem kladena, značně převrací východiska, se kterými pracují koncepty jako maska stárnutí nebo dvojité standard stárnutí. V průběhu stárnutí se ženy nedostávaly do pozice, kdy by byly frustrované z nemožnosti dosáhnout ideálu mládí ani necítily nesoulad mezi svou vnitřní identitou a její vnější manifestací. Stárnutí s sebou naopak přinášelo možnost redefinování vztahu k vlastní tělesnosti, který se díky jejich věku mohl konstruovat mimo rámec tradičních genderových očekávání.

Na druhou stranu je nutné zdůraznit, že tato skutečnost neznamená, že by se ženy o svůj vzhled přestaly zajímat úplně. Jejich vztah k němu byl ale redefinován na základě nových měřítek. Mé informantky netoužily po tom přibližovat se ideálu mládí. Vztah ke svému vzhledu definovaly v termínech, které více odpovídaly jejich chronologickému věku. Jejich cílem nebylo dosáhnout takového fyzického vzezření, které by odpovídalo jejich mladému já, jak naznačují Featherstone a Hepworth (1991), ale naopak manifestovat prostřednictvím své vnější tělesnosti svůj reálný věk. Ačkoliv se řada z nich v průběhu rozhovoru zmiňovala o svých pokusech přiblížit se „za mlada“ co nejvíce žádoucímu ideálu, v průběhu doby u nich došlo k posunu ve vztahu k normám týkajícím se vzhledu: Ve svém pozdějším věku je nevztahovaly k ideálům mládí, jež se v minulosti snažily naplnit, ale k nové představě vycházející z jejich statusu „starších žen“. Ženy tak v rozhovorech hovořily o nových volnějších měřítkách žádoucího vzhledu. Paní Jana (75) v této souvislosti referovala o nových kritériích „správného“ vzhledu, k jakým řadí čistotu nebo upravenost.

Alespoň aby byla (žena) čistá a upravená, ne. Alespoň v mezích. Nemusí být moderní, ale já vždycky, když vyrazím ven, tak si říkám: ježiš holka, dyť máš tuty šaty dvacet třicet let, ale pak si řeknu, ale houby. Jsem stará ženská, jsem čistá, jsem upravená a ať si každé trhne nohou, a chodím tak, jak mi to vyhovuje. Teda v tomhle věku už teda nekoukám, abych šla s módou, protože mám

ten dojem, že by byl potom člověk už spíš směšnej, než aby s tou módou šel... I kdybych se třeba oblíkla – proč? Dyť to stejně nemá cenu. Dřív jsem se parádila ne kvůli mužskejm nebo kvůli druhejm, ale spíš ženy samy kvůli sobě, aby se samy sobě líbily, když se podívaj do zrcadla. Dneska už si říkám proč, ale upravená, čistá vždycky.

Pro paní Janu byl její věk skutečností, která jí dovoľovala pohybovat se v jiných hranicích toho, co se od ženy očekává. Jak sama uvedla: „jak říkám, každé na mě vidí, že jsem starší paní. Mám oblečení z té doby, odkud jsem, jsem upravená, jsem čistá a tím to pro mě končí“. Stárnutí tak paní Janě poskytovalo rámec, jak mnohem volnějším způsobem nově konceptualizovat normy vztahující se k vhodnému ženskému vzhledu. Ženy v souvislosti s jejich přibývajícím věkem tedy rekonstruovaly genderové ideály a samy vybíraly nová volnější měřítka žádoucího vzhledu. Ta ale nekořespondovala s ideály femininity, se kterými se, jak vyplývá z jejich rozhovorů, samy původně v mládí identifikovaly. Tato měřítka se odvolávala na redefinovanou představu kritérií žádoucího ženského vzhledu, která byla úzce svázána s jejich současným statutem „starších žen“.

Můžeme se tedy ptát, proč mé informantky přijaly tyto nové normy žádoucího vzhledu namísto toho, aby se pokoušely přiblížit ideálům, ke kterým se původně vztahovaly, zvláště vezmeme-li v potaz současné (kosmetické či jiné) prostředky, které by jim toto přiblížení mohly značně usnadnit. Určitou roli v tomto ohledu jistě sehrávají i společenské a generační faktory. U žen, se kterými jsem hovořila, se začaly první příznaky stárnutí objevovat v době, kdy kosmetický průmysl, který lze pokládat za jednu z hybných sil současného diskurzu mládí (blíže například Coupland 2007), nedosahoval zdaleka své současné intenzity. Podobně nelze opomíjet ani skutečnost, že mé informantky značnou část svého života prožily v realitě komunistického režimu, který podporoval ideály femininity založené spíše než na fyzickém vzhledu na představě biologické (reprodukční) předurčenosti žen a obrazu mateřství (viz například Fodor 2002 či Fidelis 2004)⁵. Domnívám se, že kromě společenských a generačních faktorů, které v této souvislosti bezesporu hrají svou roli, zde působí také jiné vlivy. Představa viditelných fyzických změn spojených se stárnutím jako aspektu, který ženy traumatizuje nebo vede k odmítání vlastního těla, pracuje se značně zjednodušujícím pojmáním tělesnosti (nejen) ve stáří. Koncepty dvojitého standardu stárnutí a masky stárnutí se soustřeďují pouze na viditelné fyzické změny, aniž by braly v potaz také jiné dimenze tělesnosti, které s sebou mohou přinášet novou zkušenost i přehodnocení vlastních hodnot. Krekula (2007: 165) například ve svém výzkumu poukazuje na způsoby, jakými se ve stáří proměňuje vztah žen ke svému vzhledu. Ačkoliv její informantky stále považovaly vzhled za důležitý, jeho důležitost pro ně oproti dřívějším letům klesala. Namísto něj zdůrazňovaly ženy jiné aspekty tělesnosti, jako je zdraví nebo schopnost být nezávislá na okolí. Zdá se tedy, že častá představa stárnoucích žen,⁶ které

⁵ Generační a společenský kontext stárnutí těchto žen by si jistě zasloužil detailnější rozbor. Za upozornění na tuto skutečnost děkuji především recenzentkám a recenzentům *Sociálních studií*.

⁶ Na tomto místě pokládám za vhodné znovu zdůraznit, že během výzkumu jsem hovořila se ženami, které již prošly obdobím, kdy se teprve objevují první příznaky stárnutí. Ačkoliv i otázky týkající se tohoto období byly součástí rozhovoru a ženy ho popisovaly způsobem, který jsem popsala výše, stále můžeme pouze spekulovat o tom, nakolik by se lišily výpovědi žen, u nichž se první změny spojené s fyzickým stárnutím teprve objevují.

jsou frustrované viditelnými příznaky stárnutí, je mnohdy spíše výsledkem naší neschopnosti představit si zkušenost stárnutí v kontextu všech změn, které s sebou přináší a kde viditelné příznaky stárnutí tvoří jen jeden z mnoha aspektů.

Ballard a kol. (2005) v této souvislosti poukazují na komplexitu uchopování vlastní tělesnosti ve spojení s fyzickými změnami. Rozlišují přitom dva koncepty fyzického stárnutí. Prvním z nich je tzv. veřejné stárnutí, které se vztahuje k viditelným změnám spojeným se stárnutím, jako je šedivění vlasů, tvorba vrásek nebo přibírání na váze. Tento typ stárnutí byl pocíťován především v interakci s ostatními lidmi různých věkových skupin. Ženy například zažívaly tento aspekt stárnutí při porovnávání se s ostatními různě starými ženami. Viditelné fyzické změny představovaly snadno rozpoznatelné symboly stáří, zároveň se ale jednalo o rysy, vůči kterým bylo možné vyvíjet strategie spočívající ve snaze zmírnit je, zakrýt je nebo se jich zbavit úplně. Oproti tomu se soukromé stárnutí vztahovalo k méně viditelným změnám spojeným se stárnutím organismu, jako je zhoršující se paměť, menopauza nebo klesající fyzická aktivita. Tyto aspekty byly povětšinou okolí skryty a ženy se o zkušenost s nimi dělily jen v úzkém kruhu rodiny a přátel. Tyto změny byly zároveň vnímány jako nevratné a připomínaly tak vnímání stáří jako plynulého procesu, který nelze zvrátit (Ballard a kol. 2005). Domnívám se, že právě v uchopení vzájemného vztahu mezi těmito různými aspekty zkušenosti tělesného stárnutí lze hledat klíč k pochopení toho, jak se mé informantky vztahovaly k viditelným příznakům stárnutí. Při této interpretaci se podržím konceptualizace Ballard a kol., neboť jsem přesvědčena, že vztah mých informantek k těmto příznakům je možné interpretovat pouze v kontextu interakce mezi těmito dvěma dimenzemi fyzického stárnutí.

Mé informantky vnímaly stárnutí především v termínech objevujících se fyzických obtíží a nemocí – tedy prostřednictvím toho, co Ballard a kol. (2005) označují termínem soukromé stárnutí. Tyto obtíže přinášely do jejich života změny, které oddělovaly období původní rutiny od období, kladoucího na ně nové nároky (například nosit neustále brýle, omezení možností pohybu, potřeba častěji navštěvovat lékaře). Tyto nové nároky nebylo možné přejít ani ignorovat. Domnívám se proto, že akceptace fyzických známek stárnutí jako přirozeného a logického doprovodu stárnutí a vytvoření nových norem vztahujících se ke vzhledu, byly jen dalším nástrojem, jehož prostřednictvím se ženy vztahovaly k těmto novým nárokům. Jak uvádí Ballard a kol. (2005), na rozdíl od předpokladů masky stárnutí zažívaly jejich informantky subjektivní pocit stárnutí vyvolaný soukromým stárnutím, které bylo vnímáno jako nezvratné. Jejich cílem proto nebylo vypadat tak, aby se co nejvíce přiblížily své původní mladistvé podobě, ale naopak dosáhnout sociálně akceptovatelného vzhledu, který by nejlépe reflektoval jejich osobní pocit stárnutí. Ačkoliv viditelné fyzické změny nevnímaly pozitivně, zároveň neusilovaly o jejich násilnou eliminaci. Snahu vypadat mladě pocíťovaly jako falešnou a neodpovídající tomu, jak se skutečně cítily (Ballard a kol. 2005). Metafora masky stárnutí tak paradoxně získává svůj ekvivalent v masce mládí, která je vnímána jako stejně neautentická a nic nevypovídající. Mé informantky namísto snahy o přiblížení se mladistvému vzhledu spíše usilovaly o vytvoření nových kritérií, která by lépe reflektovala jejich skutečné pocity. Domnívám se, že konstruování nových měřítek správného vzhledu a odvrácení se od původních norem, které na sebe „za mlada“ uplatňovaly, bylo důsledkem subjektivního pocitu soukromého stárnutí, které bylo vnímáno jako „nezastavitelné“. Spíše než aby se mu ženy pokoušely vzdorovat, uchylovaly se k volbě alternativních kritérií, která

jim dovolovala uchopovat jejich tělesnost pomocí nových měřítek. Výsledky výzkumu tak poukazují na potenciál stárnutí vytvořit určitý druh svobody, který dovoluje ženám vymánit se z genderových očekávání, která na ně byla v minulosti v souvislosti s jejich vzhledem kladena. Přibývajícím věkem dával ženám možnost definovat vlastní tělesnost mimo úzký rámec dominantních ideálů a sloužil tak jako zdroj svobodnějšího vyjádření vlastní tělesnosti.

Závěr

Studovat zkušenost stárnutí nelze bez uvažování o vztahu k tělesnosti. Při tomto uvažování se dominantního postavení dostává především viditelným příznakům fyzického stárnutí, které jsou také se stářím nejčastěji spojovány a které jsou brány jako jeho nejzřejmější manifestace. Zároveň je ale nutné tyto příznaky vždy vnímat v kontextu představ o „vhodném“ mužském či ženském těle. Vztah mezi genderem a stárnutím představuje obousměrný proces, v němž jsou oba prvky konstruované ve vzájemné závislosti. Věk je vždy úzce svázan s genderem, neboť samotná genderová identita funguje jako jeden ze základů, na němž se naše představa o stáří, mládí nebo dospělosti vytváří. Dívat se na gender v kontextu stárnutí znamená dívat se na něj jako na proces neustálého vyjednávání odehrávajícího se v kontextu měnících se očekávání a požadavků.

Naše vyjednávání vlastní genderové identity je ale vždy omezeno existencí historicky a sociálně podmíněných diskurzů, které formují samotné hranice možnosti vyjednat. Je proto těžké si představit, že by mé informantky totálně rekonstruovaly vlastní představu genderu. Zároveň je ale gender, jak upozorňuje Butler (2003), díky absenci jakéhokoliv pevného základu odkázan na neustálou performativitu, která představu jeho stability vytváří a potvrzuje. Zde se otvírá prostor pro možnost existence pokusů ho přeznačit (srov. Butler 1993). Netvrdím přitom, že tyto ženy radikálně přetvořily svou představu genderu či že se gender v rámci jejich věku rozpouštěl úplně. Tyto ženy nepřestaly vnímat samy sebe, chovat se a uvažovat o sobě v termínech představ, které se formovaly na pozadí institucionálního a diskursivního rámce, který si samy ne zvolily. Jejich výpovědi ale zároveň ukazují, že stárnutí může poskytovat kontext, v jehož rámci se tyto představy mohou transformovat a některé jejich aspekty se mohou stávat méně významnými nebo nabývat nových podob. Tyto ženy se proto neosvobozovaly od genderových norem, ale manipulovaly s nimi v závislosti na své současné životní situaci.

Výpovědi mých informantek poukazují na nutnost dívat se na fyzické stárnutí jako na komplexní zkušenost, která sestává z několika rovin odvolávajících se na různé formy zažívání stárnutí těla. Tyto roviny jsou od sebe neoddělitelné a teprve jejich vzájemná interakce vytváří výslednou podobu vztahu žen ke své tělesnosti ve stáří. Závěry mého výzkumu ukazují, že představa žen, které se za každou cenu snaží po celý svůj život přiblížit dominantním ideálům mládí a krásy tak, jak je popisují například koncepty dvojitého standardu stárnutí (Sontag 1989) nebo masky stárnutí (Featherstone a Hepworth 1991), je mylná. Naopak, mé informantky tyto ideály samy přetvářely a přizpůsobovaly si je tak, aby lépe odpovídaly jejich současné životní situaci. Zároveň se domnívám, že vztah těchto žen k viditelným projevům stárnutí je neoddělitelný od dalších aspektů tělesnosti ve stáří. Teprve pokud je uchopíme v jejich vzájemné provázanosti, budeme moci zachytit celou komplexitu zkušenosti fyzického stárnutí.

Literatura

- ANDERSON, Kathryn ; JACK, Dana J. Learning to Listen: Interview Techniques and Analysis. In S. BERGER GLUCK, S., PATAI, D. (eds.). *Women's Words*. New York: Routledge, 1991. s. 10–25. ISBN 0415903726.
- BALLARD, Karen ; ELSTON, Mary Ann ; GABE, Jonathan. Beyond the Mask: Women's Experience of Public and Private Ageing during Midlife and Their Use of Age-resisting Activities. *Health*, 2005. č. 2, s. 169–187. ISSN: 13634593.
- BANISTER, Elizabeth M. Women's Midlife Experience of Their Changing Bodies. *Qualitative Health Research*, 1999. č.4, s. 520–537. ISSN: 10497323.
- BERNARD, Miriam ; DAVIES, Val Harding. Our Ageing Selves. Reflections on Growing Older. In M. BERNARD, M., PHILLIPS, J., MACHIN, L, DAVIES, V.H. (eds.). *Women Ageing. Changing Identities, Challenging Myths*. London: Routledge, 2000. s. 58–74. ISBN 9780415189446.
- BIGGS, Simon. Choosing Not To Be Old? Mask, Bodies and Identity Management in Later Life. *Aging and Society*, 1997. č.17, s. 553–570. ISSN 0144686X.
- BIGGS, Hazel. The Ageing Body. In EVANS, M., LEE, E. (eds.) *Real Bodies. A Sociological Introduction*. Houndmills: Palgrave, 2002. s.167–184. ISBN 0333947525.
- BUTLER, Judith. Gender as Performance: An Interview with Judith Butler. 1993. [cit. 7.1.2008]. Dostupné na: <http://www.theory.org.uk/but-int1.htm>
- BUTLER, Judith. Trampoty s rodou. Bratislava: Aspekt, 2003. 222 s. ISBN 8085549417.
- CALASANTI, Toni M. ; SLEVIN, Kathleen F. *Gender, Social Inequalities, and Ageing*. Walnut Creek: Altamira Press, 2001. 235 s. ISBN 0759101868.
- CLARKE, Laura Hurd. Older Women's Bodies and the Self: The Construction of Identity in Later Life. *The Canadian Review of Sociology and Anthropology*. 2001. č. 4, s. 441–464. ISSN 00084948.
- COUPLAND, Justine. Gendered Discourses on the “Problem” of Ageing: Consumerized Solutions. *Discourse and Communication* 1. 2007. s. 37– 61. ISSN 17504813.
- DAVIS, Kathy. Embody-ing Theory: Beyond Modernist and Postmodernist Reading of the Body. In DAVIS, K. (ed.) *Embodied Practices. Feminist Perspectives on the Body*. London: SAGE Publications, 1997. s.1–27. ISBN 0761953620.
- DEUTSCH, Francine M. Undoing Gender. *Gender and Society* č. 1, 2007. s. 106–127. ISSN 08912432.
- ESTES, Caroll. S. ; BIGGS, Simon. ; PHILLIPSON, Chris. *Social Theory, Social Policy and Ageing*. Maidenhead: Open University Press, 2003. 256 s. ISBN 0335209068.
- FAICLOTH, Christopher. A. Different Bodies and the Paradox of Aging: Locating Aging Bodies in Images and Everyday Experience. In FAICLOTH, C.A. (ed.) *Aging Bodies*. Walnut Creek: Altamira Press, 2003. s. 1–29. ISBN 0759102368.
- FEATHERSTONE, Mike. The Body in Consumer Culture. In FEATHERSTONE, M. HEPWORTH, M., TURNER, B.S. (eds.). *The Body*. London: SAGE Publications, 1991. s. 170–196. ISBN 0803984138.
- FEATHERSTONE, Mike ; HEPWORTH, Mike. The Mask of Ageing and the Postmodern Life Course. In FEATHERSTONE, M., HEPWORTH, M., TURNER, B.S. (eds.). *The Body*. London: SAGE Publications, 1991. s. 170–186. ISBN 0803984138.

- FEATHERSTONE, Mike ; WERNICK, Andrew. Introduction. In FEATHERSTONE, M., WERNICK, A. (eds.). *Images of Aging: Cultural Representation of Later Life*. London: Routledge, 1995. s. 1–19. ISBN 0415112591.
- FIDELIS, Malgorzata. Equality through Protection: The Politics of Women’s Employment in Post-war Poland, 1945–1956. *Slavic Review*, 2004. č. 2, s. 301–324. ISSN 00376779.
- FODOR, Éva. The State Socialism Emancipation Project: Gender Inequality in Workplace Authority in Hungary and Austria. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 2004. č. 3, s. 783–813. ISSN 00979740.
- GILLEARD, Chris ; HIGGS, Paul. *Cultures of Ageing: Self, Citizen and the Body*. Harlow: Pearson Education, 2000. 219 s. ISBN 0582356415.
- GINN, Jay ; ARBER, Sara. Only Connect : Gender Relations and Ageing. In ARBER, S., GINN, J. (eds.). *Connecting Gender and Ageing*. Buckingham: Open University Press, 1995. s. 1–15. ISBN 0335194702.
- GRENIER, Amanda ; HANLEY, Jill. Older Women and “Frailty”: Aged, Gendered and Embodied Resistance. *Current Sociology*, 2002. č. 2, s. 211–228. ISSN 00113921.
- HEARN, Jeff. Imaging the Aging of Men. In FEATHERSTONE, M., WERNICK, A. (eds.). *Images of Aging: Cultural Representation of Later Life*. London: Routledge, 1995. s. 97–115. ISBN 0415112591.
- KREKULA, Clary. The Intersection of Age and Gender: Reworking Gender Theory and Social Gerontology. *Current Sociology*, 2007. č. 2, s. 155–171. ISSN 00113921.
- LEE, Christina. *Women’s Health*. London: SAGE Publications, 1998. 238 s. ISBN 0761957286.
- LOGAN, John. R. ; RUSSEL, Ward. ; SPITZE, Glenna. As Old as You Feel: Age Identity in Middle and Later Life. *Social Forces*, 1992. č. 2, s. 451–467. ISSN 00377732.
- MOEN, Phyllis. Gender, Age, and the Life Course. In BINSTOCK, R.H., GEORGE, L.K. (eds.). *Handbook of Aging and the Social Sciences*. London: Academic Press, 1996. s.171–187. ISBN 0120991942.
- ÖBERG, Peter. ; TORMSTAM, Lars. Body Images among Men and Women of Different Ages. *Ageing and Society*, 1999. č. 5, s. 629–644. ISSN 0144686X.
- RIDGEWAY, Cecilie. L. ; CORRELL, Shelley. L. Unpacking the Gender System: A Theoretical Perspective on Gender Beliefs and Social Relations. *Gender and Society*, 2004. č. 4, s. 510–531. ISSN 0891-2432.
- SHILLING, Chris. *The Body and Social Theory*. London: SAGE Publication, 2007. 240 s. ISBN 080398586X.
- SILVER, Catherine. B. Gendered Identities in Old Age: Toward (de)gendering. *Journal of Aging Studies*, č. 4, 2003. s. 379–397. ISSN 08904065.
- SONTAG, Susan. *The Double Standard of Ageing*. 1979. [cit. 7.1.2008]. Dostupné na: <http://www.mediawatch.com/wordpress/?p=33>.
- TUNALEY, Jullian R. ; WALSH, Susan ; NICOLSON, Paula. I’m not Bad for my Age : The Meaning of Body Size and Eating in the Lives of Older Women. *Ageing and Society*, č. 6, 1999. s. 741–759. ISSN 0144686X.
- TURNER, Bryan S. *The Body and Society*. London: SAGE Publications, 1996. 272 s. ISBN 0803988095.

- TURNER, Bryan S. Aging and Identity: Some Reflection on the Somatization of the Self. In FEATHERSTONE, M., WERNICK, A. (eds.). *Images of Aging: Cultural Representation of Later Life*. London: Routledge, 1995. s. 245–263. ISBN 9780415112598.
- WEST, Candace ; ZIMMERMAN, Don H. Doing gender. *Gender and Society* 1, 1987. s. 125–151. ISSN 08912432.

Autorka

Jaroslava Marhánková působí jako asistentka na katedře sociologie Filozofické fakulty Západočeské univerzity v Plzni a je zároveň doktorandskou studentkou katedry sociologie Fakulty sociálních studií, Masarykovy univerzity v Brně. Ve svém dizertačním výzkumu se pomocí kvalitativních metod zabývá genderovými aspekty stárnutí.

Kontakt: j.marhankova@centrum.cz